

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ
ՄԻՍԻՈՆԵՐՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԲԵՐԱԾ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ
(XIX ԴԱՐԻ 90-ԱԿԱՆ ԹԹ.)

Բանալի քառեր – Կլարա Բարտոն, Օսմանյան կայսրություն, ամերիկյան բողոքական միսիոներներ, «Օտարերկրյա առաքելությունների լիազորների ամերիկյան խորհուրդ», «Ազգային հայկական օգնության կոմիտե», «Ամերիկյան Կարմիր խաչ»

Օսմանյան կայսրությունում ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականության սկզբունքների տարածման գործում մեծ դեր ունեցան միսիոներները, որոնք նպաստում էին օտար երկրներում ԱՄՆ-ի ազդեցությանը: Ամերիկյան միսիոներական առաքելության պատմության մեջ XIX դարի սկիզբը համարվում է ամենից եռանդունը: Բացի կրոնական գործունեությունից, նրանք իրականացնում էին նաև կրթական և բժշկական զանազան ծրագրեր: Օսմանյան կայսրությունը տարբեր ժամանակներում եղել է նաև եվրոպական մեծ տերությունների ուշադրության կենտրոնում, որոնք, պատճառաբանելով այնտեղ բնակվող քրիստոնյա փոքրամասնությունների վիճակը, ամեն գնով փորձում էին արտոնություններ ստանալ Բարձր դռնից: Դրան նպաստում էր նաև այն հանգամանքը, որ քրիստոնյա փոքրամասնությունները, փորձելով թոթափել իրենց նկատմամբ կիրառվող ազգային-կրոնական խտրական վերաբերմունքի քաղաքականությունը, հաճախ էին դիմում եվրոպական տերությունների հյուպատոսներին՝ օգնության ակնկալիքով: Միսիոներների համար ստեղծվել էր պարարտ հող արևելյան քրիստոնյաներին իրենց կողմը գրավելու: Առաջին բողոքական քարոզիչներն Օսմանյան կայսրություն ոտք են դրել դեռևս XVI դարում, սակայն նրանց մշտական գործունեության սկիզբ է համարվում 1810 թ., երբ Մերձավոր Արևելք ժամանեց բրիտանական «Արևելյան Հնդկաստանի ընկերության» քահանա Հենրի Մարտինը¹:

Բողոքական միսիոներների ծավալած ակտիվ գործունեության շնորհիվ XIX դարից մինչև XX դարի սկիզբը բողոքականությունը տարածվեց Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան կայսրության հայաբնակ շրջաններում: Հայերի շրջանում բողոքական ուսմունքներից առավելապես

¹ Տե՛ս **Կիրակոսյան Ա.**, ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականությունը և արևմտահայությունը (19-րդ դար-1914 թ.), Երևան, 2014, էջ 56:

տարածվեց ավետարանականությունը¹: Արևմտահայության մեջ բողոքականությունը պարարտ հող է գտնում՝ պայմանավորված արևմտահայերի իրավաքաղաքական, սոցիալ-տնտեսական ծանր դրությամբ: Կրոնական տարաբնույթ համայնքների առաջացումը ձեռնտու էր հենց սուլթանական կառավարությանը, քանի որ քրիստոնեական փոքրամասնությունները երկփեղկվում էին, բաժանվում ազգային եկեղեցուց, ինչից առաջին հերթին տուժում էր ազատագրական շարժումը²: Բողոքական միությունների՝ ազգային հալածանքների բռնկման նոր փուլում ձևավորվելու հանգամանքը շատ լավ օգտագործեց սուլթանական կառավարությունը, քանի որ առաքելադավանից բողոքականի անցումը կթուլացներ հայկական ազգային-ազատագրական պայքարը՝ արևմտահայերի հավաքական կացությունը: Այդ է պատճառը, որ սուլթանական կառավարությունը աջակցում էր բողոքականության տարածմանը և միսիոներների ազատ գործունեությանը:

Սակայն կաթոլիկ և բողոքական հայերին առանձին կարգավիճակ տալը ունեցավ նաև բացասական հետևանք Օսմանյան կայսրության համար: Սուլթանական կառավարությանը առաջին հայացքից նպաստավոր թվացող պայմաններից իրականում օգտվեցին բողոքական միսիոներները, որոնք բացահայտ և ոչ բացահայտ սկսեցին միջամտել օսմանյան կառավարության ներքին գործերին: Քարոզիչների շարքերում կային այնպիսի անձինք, որոնք իրենց գործունեության հիմքում տեսնում էին մարդասիրությունը և իրականում դարձան հայ որբերի իսկական խնամակալներ՝ չցանկանալով նրանց դավանափոխ անել: Ցավոք, նրանց թիվը այդքան շատ չէր:

Բողոքականության տարածումը արևմտահայերի շրջանում տեղի ունեցավ աստիճանաբար, սակայն այն ձեռք բերեց զանգվածային բնույթ հատկապես 1890-ական թթ.՝ արդուլիամիդյան կոտորածների ժամանակ: Միսիոներները հիմնում էին որբանոցներ, որտեղ ապաստան էին տալիս ծնողագուրկ երեխաներին, նրանց կրթում համապատասխան ոգով և այդ կերպ ավելացնում բողոքական հայերի թիվը: Միսիոներները վայելում էին իրենց տերությունների դիվանագիտական ներկայացուցիչների աջակցությունը: Հայերին բողոքական դարձնելու նպատակով նրանց շահագրգռում էին նյութապես, ինչպես օրինակ՝ նրանց փոխարեն վճարելով «բեղեր ասքերին»՝ ծառայության հարկը³:

1894 թ. Սասունի կոտորածների մասին մամուլում տարածված լուրերը մեծ աղմուկ բարձրացրին ամերիկյան հասարակության շրջանում: Ամերի-

¹ Տե՛ս **Ղանալանյան Տ.**, Հայ բողոքականներ // www.noravanq.am, 01.04.2010:

² Նշենք, որ 1847 թ. նոյեմբերի 15-ի սուլթանական հրովարտակով կայսրությունում բնակվող բողոքականները ճանաչվեցին որպես առանձին կրոնական համայնք, իսկ մինչ այդ՝ 1830 թ., նման կարգավիճակ էին ստացել նաև հայ կաթոլիկները:

³ Տե՛ս **Зимина Н. Г.**, Американские миссионеры в Османской империи (XIX-начало XX века) // «Известия Саратовского университета», 2009, т. 9, с. 50:

կացի միսիոներները և հատկապես «Օտարերկրյա առաքելությունների լիագործների ամերիկյան խորհուրդը» առաջիններից էին, որ ահազանգեցին Արևմտյան Հայաստանում և Փոքր Ասիայի հայաբնակ շրջաններում տեղի ունեցող արհավիրքների մասին: Նրանց ջանքերով որբանոցներ ստեղծվեցին Մարաշում, Ուրֆայում, Այնթափում, Հաճնում և այլուր: 1895 թ. դեկտեմբերին Նյու Յորքում կազմավորվեց «Ազգային հայկական օգնության կոմիտեն», որի նախագահ ընտրվեց Դեյվիդ Բրյուերը: Այն իր տեղական մարմինները հիմնեց Վաշինգտոնում, Չիկագոյում, Կոլումբոսում և այլ քաղաքներում: 1894-1896 թթ. այդ կոմիտեն կարողացավ արևմտահայության համար հավաքել շուրջ 300 հազար դոլար¹: Սակայն գումարը Օսմանյան կայսրություն հասցնելու և տեղում գործը կազմակերպելու խնդրում առաջացան լուրջ դժվարություններ, քանի որ օսմանյան կառավարությունը կասկածանքով էր վերաբերվում արտասահմանից եկող յուրաքանչյուր օգնության ծրագրի՝ դրանում տեսնելով միջամտություն իր ներքին գործերին: Բացի այդ նրանց մուտքն Օսմանյան կայսրություն կբացահայտեր տեղի ունեցող կոտորածներին առնչվող շատ փաստեր, ինչը խնամքով փորձում էին թաքցնել: Փաստորեն տվյալ պահին գրեթե անհնար էր կազմակերպել անհրաժեշտ օգնությունը, քանի որ իրենց գործին հավատարիմ միսիոներները ևս որոշ չափով տուժել էին կոտորածներից: Բացի դրանից, վերջիններս, վախենալով կայսրության ոտնձգություններից, չէին կարող կանոնավոր բաշխել օգնությունը: Այդ ամենը հաշվի առնելով՝ «Ազգային հայկական օգնության կոմիտեն» Կ. Պոլսում գործող միսիոներ Հենրի Օ. Դուայթի առաջարկով դիմում է գործին լավատեղյակ «Ամերիկյան Կարմիր խաչ» ընկերությանը՝ առաջարկելով ջանքերը միավորել արևմտահայերի օգնության հարցում:

«Ամերիկյան Կարմիր խաչ» ընկերության հիմնադիր և նախագահ Կլարա Բարտոնի համար կոտորածը մի անսովոր փաստ էր, քանի որ դա բնական աղետ չէր կամ պատերազմական գործողությունների հետևանք: Խոսքը «մարդու կողմից իրականացված կոտորածի մասին էր», որը պարունակում էր քաղաքական նուրբ տարրեր²: «Ազգային հայկական օգնության կոմիտեն» իր նամակներից մեկում հավաստիացնում է, որ միայն «Ամերիկյան Կարմիր խաչը» կարող էր օգնության ձեռք մեկնել տասնյակհազարավոր քաղցած, որբ և անօգնական մարդկանց, քանի որ, չլինելով քաղաքական կամ ադանդավորական կազմակերպություն, այն կարող էր հայտնվել այնպիսի վայրերում, որտեղ նույնիսկ բանակը չէր կարող հասնել: Չնայած որ Բարտոնը արդեն 74 տարեկան էր, ուստի փորձում էր խուսափել նման պատասխանատու և ծանր աշխատանքից, բայց համաձայնվում է մասնակցել ծրագրին երկու պայմանով. Կարմիր խաչը հանդես է գալու ամերիկյան ժողովրդի

¹ Տե՛ս **Կիրակոսյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 266:

² Տե՛ս **Բարտոն Կ.**, Ամերիկյան Կարմիր Խաչի նպաստամատույց առաքելությունը Փոքր Ասիա, Երևան, 2012, էջ 5:

անունից և ապահովված է լինելու համապատասխան ֆինանսական միջոցներով¹: Չնայած թուրքական կառավարության առաջացրած խոչընդոտներին՝ նա այնուամենայնիվ որոշում է անձամբ մեկնել Օսմանյան կայսրություն և բանակցել Բարձր դռան հետ: Նա հույս ուներ բանակցություններում հասնել արդյունքի, քանի որ Օսմանյան կայսրությունը 1865 թ. հուլիսին Ժնևի կոնվենցիան ստորագրողներից էր, ինչը պարտադրում էր անտեսել բոլոր ազգային վեճերը, ռասայական պատկանելիությունը, կրոնական տարբերությունները և հաշվի առնել միմիայն մարդասիրական կարիքները: Հետևաբար, Բարտոնը հույսեր էր տածում, որ սուլթանը պատրաստակամություն կհայտնեի գործելու ըստ կոնվենցիայի դրույթների, «Ամերիկյան Կարմիր խաչ» ընկերությանը չէր համարի օտար և չէր խոչընդոտի նրա անդամների մուտքը Օսմանյան կայսրություն²: Կայսրության արտաքին գործերի նախարար Թևֆիկ փաշայի հետ հանդիպման ժամանակ Բարտոնին հաջողվեց հասնել իր նպատակին, քանի որ վերջինս հավաստիացրեց, որ իրենք կարող են իրենց վրա վերցնել որոշ ծախսեր: Օսմանյան իշխանությունը «Ամերիկյան Կարմիր խաչի» անդամներին թույլատրեց գործունեություն ծավալել կայսրության տարածքում³:

Օգնությունը ճիշտ, արագ և տեղին կազմակերպելու համար «Ամերիկյան Կարմիր խաչ» ընկերությունը կազմում է չորս խումբ (առաջինը Ջ. Բ. Հաբեյի, երկրորդը Էդուարդ Մ. Ուիսթարի, երրորդը Չարլզ Քինգ Վուդի, իսկ վերջինը՝ բժիշկ Այրա Հարիսի ղեկավարությամբ) և ուղարկում Արևմտյան Հայաստան ու Օսմանյան կայսրության հայաբնակ վայրեր: Նպատակն էր տեղում ծանոթանալ իրավիճակին և կազմակերպել անհրաժեշտ օգնություն: Ստացված վիճակագրական տեղեկությունները ամփոփվում են Բարտոնի օգնականների զեկուցագրերում, ըստ որոնց՝ օգնության բաժանումը տեղերում իրականացվում էր գյուղական կամ շրջանային հանձնախմբերի միջոցով, որոնք կազմված էին հիմնականում ժողովրդի կարիքներին լավատեղյակ տեղացի եկեղեցական առաջնորդներից:

«Ամերիկյան Կարմիր խաչ» ընկերությունը՝ հանձին Կլարա Բարտոնի, ձգտում էր կոտորածներից փրկվածների մեջ ապրելու և աշխատելու ցանկություն արթնացնել: Ամերիկացիները քաջ գիտակցում էին, որ իրենց օգնությունը մշտական չէր, այն նախատեսված էր առաջին անհրաժեշտ կարիքները հոգալու համար: Այդ իսկ պատճառով նրանք նաև մեծ ջանքեր գործադրեցին մարդկանց աշխատանքով ապահովելու և համայնքների տնտեսական կյանքը վերականգնելու ուղղությամբ: Երբ փախստականները վերահաստատվեցին իրենց տներում, նրանք ապահովվեցին սննդամթերքով, դե-

¹ Ամերիկյան և բրիտանական տարբեր բարեգործական կազմակերպությունների միջով հանգանակվում է ավելի քան 116 հազար դոլար: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 6:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 18:

³ Ավելի մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, էջ 22-24:

դորայքով, հագուստով, սերմնացուով և առաջին անհրաժեշտ այլ պիտույքներով: Օրինակ՝ Մարաշում գյուղացիների և արհեստավորների համար անհրաժեշտ գործիքներ պատրաստելու համար հատկացվեց 500 լիրա¹, իսկ Բայլու քաղաքում ավելի քան 3000 գուլթան, գերանդի, սղոց և այլ գյուղատնտեսական գործիքներ բաժանվեցին: 150 որբեայրի կանանց տրամադրվեցին ճախարակներ, բուրդ ու բամբակ²: «Ամերիկյան Կարմիր խաչը» մշակեց մի յուրահատուկ ծրագիր հիվանդությունների կանխարգելման և արագ ապաքինման համար: Օրինակ՝ Արաբկիրում, որտեղ ավերածությունների թիվն ամենամեծն էր, իսկ հիվանդները՝ անհամար, որոշվեց ոչ թե վերջիններիս բնակեցնել հիվանդանոցների վերածված կանգուն տներում, այլ կազմակերպել բժշկի այցելություն և համապատասխան բուժում անցկացնել տեղում, որից հետո վարձատրել ունակ, առողջ ու կարիքավոր կանանց՝ խնամելու հիվանդներին: Այս մոտեցմամբ մի կողմից ապրուստի միջոց էին տրամադրում կարիքավոր ընտանիքներին, իսկ մյուս կողմից թույլ չէին տալիս, որ հիվանդանոցներում կուտակումների հետևանքով հիվանդների թիվն աճի³:

«Ամերիկյան Կարմիր խաչի» ֆինանսների քարտուղար Ջորջ Հ. Փուլմընի զեկույցից պարզ է դառնում, որ օգնության համար 1896 թ. ծախսվել է 26.437.73 թուրքական լիրա, որն այդ կազմակերպությունը ստացել է օգնության տարբեր կոմիտեներից⁴:

Տեղեկանալով արևմտահայերի սոսկալի կոտորածների մասին՝ «Ամերիկյան Կարմիր խաչից» բացի, տուժածներին օգնության ձեռք են մեկնում ամերիկյան այլ ընկերություններ և անհատ միսիոներներ, որոնց թվում է նաև «Օտարերկրյա առաքելությունների լիազորների ամերիկյան խորհրդը», որն արևմտահայության շրջանում քարոզչական ակտիվ գործունեություն էր ծավալում դեռևս 1850 թ.⁵:

1896 թ. նոյեմբերի 21-ին ԱՄՆ-ի հյուպատոս Բեգհուլը գրում է, որ 1895 թ. կոտորածների հետևանքով Օսմանյան կայսրության հայաբնակ տարածքներում մինչև 12 տարեկան 50 հազար հայ որբ երեխաներ կան: Ինչպես նա հավաստում է, նրանց օգնության հարցը քննարկել են ամերիկյան միսիոներները⁶: Իսկ արդեն 1897 թ. մայիսի 28-ի զեկույցից տեղեկանում ենք, որ 1895 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին կատարված հաշվարկներով Էրզրումի

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 86:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 132:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 92:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 78-79:

⁵ Տե՛ս **Հակոբյան Ն.**, Արևմտյան Հայաստանում մարդասիրական օգնության կազմակերպման հարցի շուրջ (XIX դարի վերջ և XX դարի սկիզբ) // «Ցեղասպանագիտական հանդես», 2014, թիվ 2, էջ 24:

⁶ Տե՛ս **Կիրակոսյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 267:

նահանգում որբացել էր շուրջ երեք հազար երեխա, որոնցից 50-ի խնամքը իր վրա էր վերցրել Ամերիկյան խորհուրդը: Ըստ զեկույցի՝ նախատեսվում էր Ամերիկյան խորհրդի խնամակալությանը հանձնել ևս 50 երեխա Բաբերդից, քանի որ միսիոներ Չամբերսի՝ Բաբերդ կատարած այցելությունից պարզ է դառնում, որ քաղաքում կային մինչև 12 տարեկան 232 երեխա, իսկ շրջակա գյուղերում՝ շուրջ 1400¹:

Ամերիկյան խորհուրդը իր խնամակալության տակ վերցնում էր առաջին հերթին երկկողմանի ծնողագուրկ երեխաներին, որոնք ստանում էին ընդհանուր կրթություն, իսկ սնունդը տրվում էր օրը երեք անգամ: Ըստ հյուպատոսի՝ այն երեխաները, որոնց ծնողները առաքելական քրիստոնյաներ էին, շաբաթը երկու անգամ այցելում էին առաքելական եկեղեցի, որտեղ ծանոթանում էին իրենց կրոնի ավանդույթներին: Յուրաքանչյուր երեխայի խնամքի համար տարեկան հատկացվում էր 30 դոլար²:

Արևմտահայությանը օգնության ձեռք մեկնեցին նաև ամերիկյան միսիոներները, որոնց ակնառու ներկայացուցիչն էր Ուրֆայում գործունեություն ծավալած միսս Գորինա Շաթիքը: 1895 թ. դեպքերից հետո վերջինիս ջանքերով բարձրաձայնվում է Ուրֆայում տիրող իրավիճակի մասին: Նա կարճ ժամանակամիջոցում հավաքում է 15.000 օսմանյան ոսկի: Դա պետք է տնօրիներ Եդեսիայի հայոց առաջնորդ Խորեն եպիսկոպոս Մխիթարյանը իր հովանու ներքո ստեղծված հանձնաժողովի միջոցով: Քանի որ նա տարիքի պատճառով արդեն լքել էր պաշտոնը, ուստի այդ նպաստների տնօրինման իրավասությունը հանձնվեց միսս Շաթիքին: Վերջինս իր ղեկավարությամբ անմիջապես կազմեց խառը՝ լուսավորչականներից և բողոքականներից կազմված մի մարմին և գործի անցավ³: Յուրաքանչյուր ընտանիքի բաժանվեց անկողին, վերմակ, հագուստ և սնունդ: Միսիոներուհու ջանքերով բացվեցին աշխատատեղեր: Նա արհեստավորներին հատկացնում էր անհրաժեշտ գործիքներ, իսկ կանանց և չափահաս աղջիկների համար, որոնց թիվը ավելի շատ էր, կարողացավ բացել «Նշխին տուն» կոչված արհեստանոցը, որտեղ նուրբ թելերով և մետաքսով ձեռագործ իրեր էին պատրաստում: Ասեղնագործությունը Ուրֆայում հայնտի է եղել դեռևս հին ժամանակներից, իսկ այդ արհեստը տեղացիներն անվանում էին «պուլուխթու և թաթարի գործ»⁴: Բարեսիրտ միսիոներուհին կարողացավ այնպես անել, որ այդ ձեռագործ աշխատանքները՝ թաշկինակներ, սեղանի ծածկոցներ, ժանյակներ, լայն պահանջարկ ունեցան Անգլիայում և Ամերիկայում: Այդ ամենի շնորհիվ շատ կանայք և աղջիկներ կարողացան աշխատանքով հոգալ իրենց

¹ Տե՛ս **Սահակեան Ա.**, Դիցագնական Ուրֆան եւ իր հայրդիները, Պէրութ, 1955, էջ 269:

² Տե՛ս **Կիրակոսյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 268:

³ Տե՛ս **Սահակեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 452:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 459:

ապրուստը: Արհեստանոցում աշխատողների թիվը հասնում էր շուրջ հազարի, որոնց հետ աշխատում էին ավելի արհեստավարժ երկու կանայք¹:

Շաթիքը ծավալեց որբախնամ աշխատանք: Նա որբանոց է հիմնում բողոքական վարժարանում, որտեղ ապաստան են գտնում շուրջ 300 երեխաներ: Որբանոցին կից հիմնում է դերձակության, հացագործության, երկաթագործության, կոշկակարության և հյուսնության արհեստանոցներ: Ավելի ընդունակ երեխաներին ուղարկում են Այնթափ և Մարաշ՝ տեղի ամերիկյան քոլեջում ուսումը շարունակելու: Միսիոներուհին նամակագրական կապ է հաստատում Յ. Լեփսիուսի հետ, որին տեղեկացնում է Ուրֆայի որբերի վիճակի մասին, և վերջինիս հովանավորությամբ սկսում են նոր որբեր հավաքել, իսկ արդեն 1897 թ. Միլլեթ Խանի շենքում, որը բաղկացած է 100-ից ավելի սենյակներից, հիմնվում է գերմանական որբանոց: Սկզբնական շրջանում այն պատսպարում էր 50 երեխայի, սակայն շուտով նրանց թիվը հասնում է շուրջ 250-ի²:

Գ. Շաթիքի ուշադրությունից չի վրիպում նաև Ուրֆայի կրթական գործը: 1895 թ. դեպքերից հետո, երբ հայությունը կոտորված էր և հուսալքված, այնուամենայնիվ գտնվեցին մարդիկ, որոնք մտածում էին կրթական գործի մասին: Այդ ժամանակ ծնվեց մի գաղափար՝ միավորել լուսավորչական և բողոքական համայնքների դպրոցները, որն ի կատար ածեց Շաթիքը: 1896 թ. սեպտեմբերի 1-ին միացյալ վարժարանը ունեցավ իր բարձրագույն նախակրթարանը, որի առաջին տնօրենը Այնթափի քոլեջի շրջանավարտ Արամ Թորոսյանն էր: Հայերենը դասավանդում էր թերթի թղթակից, ուրֆացի Գ. Կ. Ոսկերիչյանը: Դպրոցը հովանավորում էր «Բարեսիրական ընկերությունը», իսկ անգլիացի հնախույզ Պրով. Հարիսը տարեկան 200 ոսկի էր հատկացնում այս հաստատությանը³:

Այդ ժամանակաշրջանում ամերիկյան միսիոներները որոշ գործունեություն էին ծավալել նաև Վանում: Միսիոներական քարոզչության հանրահայտ մեխանիզմներից էր որբանոցների հիմնադրումը: Այդ առումով մեծ էր ամերիկացի միսիոներ բժիշկ Ռեյնոլդսի դերը: Վերջինս մինչ այդ և հատկապես 1895 թ. դեպքերից հետո հավաքում էր և խնամում երկսեռ որբերի: Որբանոցներին կից կային նաև դարբնոց, կոշկակարի, դերձակի խանութ-արհեստանոցներ, իսկ աղջիկների համար՝ ասեղնագործ իրերի խանութ, որտեղ երեխաներին սովորեցնում էին իրենց նախընտրած արհեստը⁴:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 455, 459:

² Տե՛ս **Չոլաքեան Յ.**, Քարեն Եփփե հայ գողգոթային եւ վերածնունդին հետ, Հալեպ, 2001, էջ 10:

³ Տե՛ս **Սահակեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 453, 533:

⁴ Տե՛ս **Գևորգյան Մ.**, Ամերիկյան միսիոներների գործունեությունն Արևմտյան Հայաստանում 1895-1914 թվականներին, (թեկնածուական ատենախոսություն), Երևան, 2015, էջ 47:

Վանում մեծ օգնություն կազմակերպեց նաև ամերիկյան միսիոներ Գրեյս Քիմբալը: Նա ոչ միայն կարողացավ կազմակերպել օգնության բաշխումը՝ օրական կերակրելով շուրջ 16 հազար կարիքավորի, այլև ստեղծել արդյունաբերական և գյուղատնտեսական արհեստանոցներ, որոնք պետք է նպաստեին նահանգի տնտեսությունը ճգնաժամից դուրս բերելու և գյուղացիներին աշխատանքով ապահովելու գործին¹: Մեծ ուշադրություն էր դարձվում նաև կրթությանը, և արդեն 1903-1904 թթ. ուսումնական տարվա սկզբին բողոքական ու կաթոլիկ միսիոներները Վանում ունեին երկսեռ հինգ վարժարան, որտեղ սովորում էին 810 երեխա²:

Համիդյան կոտորածներն առավել լայն ծավալներ ընդունեցին հատկապես Խարբերդի նահանգում: Ըստ հյուպատոսների տրամադրած տեղեկությունների՝ անհնար էր նշել ավերված հայկական բնակավայրերի թիվը³: Լոնդոնի լրագրերում հրատարակվել է դեսպան Ֆիլիպ Կյուրի տեղեկությունը, որ 1896 թ. հունվարի 15-ի դրությամբ Խարբերդի նահանգում և նրա 59 գյուղերում սպանվածների թիվը 39.334 էր⁴, իսկ բուն Խարբերդում նպաստի կարիք ունեցողների թիվը հասնում էր 100.000-ի⁵: Ամերիկյան միսիոներները Խարբերդում պատսպարում էին մոտ 1000 երեխայի⁶:

Այնուամենայնիվ, չնայած միսիոներների բազմաթիվ մարդասիրական ձեռնարկումներին, արևմտահայերը հիմնականում կասկածանքով էին վերաբերվում նրանց գործունեությանը: Հայոց եկեղեցին ևս իր քարոզչությամբ կոչ էր անում հայ առաքելականներին ոչ միայն խուսափել բողոքականների հետ առնչությունից, այլև բացառել որևէ կենցաղային շփում բողոքականների և նույնիսկ նրանց ազգականների հետ:

Միսիոներների գործունեության վերաբերյալ հայ հասարակագիտական միտքը հիմնականում առաջ է քաշում երկու իրարամերժ տեսակետներ: Ըստ առաջինի՝ միսիոներներն Օսմանյան կայսրություն են գործուղվել իրենց տերությունների շահերն իրականացնելու համար, և հետևաբար ցանկացած մարդասիրական քայլ, որ արվում էր միսիոներների կողմից, համարվում է շահադիտական: Այս տեսակետին էին հարում հիմնականում ժամանակի մամուլի՝ «Մշակ», «Հովիտ», «Արևելք», «Արարատ» օրգանները և այլն: Մյուս տեսակետը, ընդհակառակը, փորձում է բացառել միսիոներների շահադիտական կողմերը՝ նրանց ներկայացնելով որպես բարերարներ: Այն հիմնա-

¹ Տե՛ս **Կիրակոսյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 270:

² Արամը, մահուան յիսնամեակին առթիւ, Երևան, 1991, էջ 227:

³ Տե՛ս **Բարլումյան Ա.**, Արևմտյան Հայաստանի Խարբերդի նահանգի հայ բնակչությունը XIX դարի վերջերին-XX դարի սկզբներին (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 2017, էջ 44:

⁴ «Մուրճ», 1896, թիվ 2, էջ 294:

⁵ «Մուրճ», 1896, թիվ 7-8, էջ 1020:

⁶ Տե՛ս **Բարլումյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 50:

կանում առաջ են քաշում սփյուռքահայ պատմաբանները: Մեզ համար ընդունելի են թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ տեսակետների որոշ դրույթներ: Դրանցից յուրաքանչյուրում կան իրականությանը համապատասխանող տեղեկություններ: Այն, որ միսիոներները հիմնականում գործիք էին մեծ տերությունների քաղաքականությունը իրագործելու ճանապարհին՝ միջամտելու Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին և ձևավորելու տնտեսական հենարան, անշուշտ այդպես է: Միսիոներները այսպես կոչված «փափուկ դիվանագիտության» ներկայացուցիչներն էին, որոնք միաժամանակ օգնում էին սուլթանին, քանի որ պառակտում էին քրիստոնյա բնակչության տարբեր խմբերին, նվազեցնում նրանց առանց այն էլ նվազ ուժերը և դյուրին դարձնում սուլթանի հայաջինջ քաղաքականության իրականացումը: Բայց միաժամանակ չի կարելի անտեսել մարդասիրական և հատկապես որբախնամ այն մեծ գործունեությունը, որն իրականացվեց նրանց ջանքերով: Նրանք իրենց կատարած մարդասիրական գործում նույնիսկ խտրականություն չէին դնում ազգության և կրոնական պատկանելության միջև: Կան փաստեր, որ նրանք օգնել են նաև թուրք մուսուլմաններին, ինչի համար, օրինակ, Կ. Բարտոնի ղեկավարած «Ամերիկյան Կարմիր խաչն» արժանացավ քննադատության «Քրիսթիան հերալդ» օրաթերթի կողմից, քանի որ օրաթերթի խմբագրական կազմի ջանքերով 50.182 դոլար էր հավաքվել կոտորածներից տուժած հայերին օգնություն տրամադրելու համար¹:

Лилит Косян – Из истории помощи, оказанной американскими протестантскими миссионерами в Западной Армении (90-ые гг. XIX в.)

В результате активной политики, проводимой американскими протестантскими миссионерами, с XIX века до начала XX века в районах Османской империи, населенных армянами, стало распространяться протестантство, однако оно приобрело массовый характер особенно во время абдул-гамидовских погромов 1890-х гг. Американские миссионеры и особенно “Американский совет уполномоченных по иностранным миссиям” были одними из первых, кто откликнулся на бедствия в Западной Армении и районах Малой Азии, заселенных армянами. Тем не менее, несмотря на многочисленные гуманистические действия миссионеров, западные армяне в основном с недоверием относились к их деятельности. Тот факт, что миссионеры в основном выступали орудием в проведении политики больших держав для посредничества во внутренних делах Османской империи и формирования экономической опоры, неоспорим. Они также способствовали расколу христианского населения, уменьшали их небольшие силы и облегчали султану проводить политику по истреблению армян. Но в то же время нельзя игнорировать ту огромную гуманистическую деятельность, в особенности по уходу за сиротами, которая была осуществлена благодаря их усилиям.

¹ Տե՛ս Բարտոն Կ., նշվ. աշխ., էջ 11:

Lilit Qosyan – *From the History of American Protestant Missionaries' Assistance in Western Armenia (the 90s of the 19th Century)*

As a result of the active policy pursued by American Protestant missionaries in the 19th century till the beginning of the 20th century, Protestantism began to spread in the Armenian-populated areas of the Ottoman Empire gaining a mass character especially in the 1890s during the Hamidian massacres. American missionaries, and especially the American Council of Foreign Missions Authority, were among the first to alarm about the catastrophes taking place in Western Armenia and the Armenian-populated areas of Asia Minor. Nevertheless, despite the many humanitarian undertakings of the missionaries, Western Armenians were mainly skeptical about their activities. The fact that missionaries were used as a tool in implementing the policy of the Great Powers to intervene in the internal affairs of the Ottoman Empire and to form an economic boost, is certainly true. They also split the various groups of the Christian population, diminished their power and facilitated the implementation of the sultans' policy. But at the same time one can not ignore the great humanitarian and especially orphan care activities that were *implemented through their efforts*.